# Jongere bouwkunst en stedebouw

## 1800-1945

Monum
Inventa
Project (MIP

COLOFON

**Uitgave**
Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland
Koningskade 1
2596 AA 's-Gravenhage
telefoon 070 - 3116611

**Samenstellers**
M. van Ingen
drs S.R. Jonkergouw
drs A.F.J. Niemeijer
drs L.A. Nizet
ir Th.A.J. Schiere
drs E.B. de Snoo - van de Garde
ing. M. Spooren
drs B.L. Sprinkhuizen
ir M. Verwey

**Begeleidingscommissie**
L.J. van den Boogert
D. Brouwer de Koning
drs R. Daalder
drs Th.M. Elsing
W. de Jong
ir J.G. Wegner

**Vormgeving**
Facilitaire Dienst, Bureau Vormgeving

**Druk**
Facilitaire Dienst, Bureau Reproductie

's-Gravenhage, november 1991

HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK EN STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

INVENTARISATIE

# HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

januari 1990
A.F.J. Niemeijer

# INHOUDSOPGAVE

1. **INLEIDING**

2. **FYSISCHE GESTELDHEID**

3. **LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN GRONDGEBRUIK**
   3.1. Agrarisch grondgebruik
   3.2. Niet-agrarisch grondgebruik
   3.3. Visuele karakteristiek

4. **INFRASTRUCTUUR**

5. **NEDERZETTINGEN**
   5.1. Algemeen
   5.2. Het dorp Koudekerk aan den Rijn
   5.3. Verspreide bebouwing

**LITERATUURLIJST**

**VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN**

**BIJLAGEN**

## 1. INLEIDING

Koudekerk ligt in het noorden van de provincie Zuid-Holland langs de Oude Rijn: het grondgebied van de gemeente grenst (N-O-Z-W.) aan: Woubrugge, Alphen aan den Rijn, Hazerswoude en Leiderdorp. De grenzen zijn van historisch-juridische oorsprong; de Oude Rijn vormt een functioneel-landschappelijke scheidslijn met Hazerswoude.
Op 1 januari 1988 bedroeg het aantal inwoners 4.414 en de oppervlakte van Koudekerk was toen 1.026 ha; de bevolkingsdichtheid bedraagt 437 inw/km² landoppervlak. De gemeente wordt in het noorden gekenmerkt door uitgebreide weidecomplexen; langs Oude Rijn en Luttike Rijn (= Lagewaardse Rijn) concentreren zich de bebouwing en de nijverheid.

## 2. FYSISCHE GESTELDHEID

Koudekerk ligt aan de Oude Rijn op de plaats waar mariene en fluviatiele sedimenten elkaar ontmoeten, met andere woorden, daar waar de zee-invloed in de zoete "getijderivier" (tot ± het jaar 1000) ophield en de jonge zeeklei thans overgaat in rivierklei. Zavelige rivierklei overheerst in en rond de Hogenwaardse polder; ten westen daarvan bevindt zich zavelige zeeklei in de Hondsdijkse polder. Ten noorden van de Luttike Rijn gaat de bodem over in komkleigrond op veen en het meest van de wateroever verwijderd liggen dunne klei-op-veengronden en bosvenen.

Reliëf en afwatering zijn direct geliëerd aan deze bodemtypen. De zavelige "stroomruggronden" zijn het minst geklonken sedert de ontginning en ze liggen nu het hoogst, namelijk op ongeveer 1 meter -NAP. De komklei is iets meer gedaald en ligt op ± 1,4 meter -NAP, de bosveengrond nog weer iets lager. De afwatering is bijgevolg geheel kunstmatig en geschiedt door middel van diesel- en elektrische gemalen op de boezem van Rijnland; rond 1940 geschiedde de bemaling nog geheel op windkracht.
De bodem is plaatselijk sterk aangetast door het zogenaamde "afticheien", het delven van klei, ten behoeve van de steen- en pannenbakkerij. Dit is met name het geval op een aantal plaatsen in het hart van de Hogenwaardse polder en in het zuidelijkst deel van de Hondsdijkse polder.

## 3. LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN GRONDGEBRUIK

Binnen Koudekerk overheerst sterk een tamelijk regelmatige strokenverkaveling, die in de Hondsdijkse polder en de Bruimadese polder bovendien een wat gerend karakter heeft. In het eerste geval is dit te wijten aan de bocht van de Oude Rijn die niet-evenwijdige sloten en perceelscheidingen uitlokte; het tweede lijkt veroorzaakt te zijn doordat er sprake was van een zogenaamde restverkaveling (of "blokland"). Alleen in de Hogenwaardse polder komt blok- of mozaïekverkaveling voor, te weten in het zuiden en oosten, maar deze is wel van een vrij regelmatig karakter.

### 3.1. Agrarisch grondgebruik

De bodems werden ontgonnen vanaf de oevers van de Oude - en de Luttike Rijn en zoveel mogelijk poogde men in de Middeleeuwen door ontwatering akkerbouw te bedrijven op de kavels. Vanwege klink lukte dat echter steeds minder en men moest al spoedig de eerste dijken gaan opwerpen. Op den duur hielpen deze middeleeuwse dijken niet meer afdoende en langzamerhand moest men overgaan op de exclusieve uitoefening van veeteelt: rond 1500 was de veeteelt (waaronder schapenteelt) al veruit dominant.
Slechts in de Hogenwaard kon de akkerbouw zich handhaven. Een en ander is te volgen aan de hand van de inpolderingen in de gemeente: de Hondsdijkse polder dateert al uit het midden van de 15e eeuw, de Lagenwaardse polder uit 1509 en de Bruimadese polder uit 1566; de Hogenwaardse polder ontstond pas in 1651.
Rond die tijd werd het agrarisch bedrijf in Koudekerk gedomineerd door veeteelt en in mindere mate akkerbouw, terwijl in de Hogenwaardse polder vanaf die tijd ook uitgestrekte bos- en parkachtige complexen voorkwamen behorend tot buitenplaatsen.
De bodem in deze polder raakte sterk aangetast door de kleiwinning ten behoeve van steenbakkerijen en de akkerbouw nam er in betekenis af. Rond 1850 werd dan ook zo'n 80% van het gemeentelijk oppervlak ingenomen door weiden, slechts ± 10% door akkerbouwgronden en rond 5% door parkaanleggingen.
Langzamerhand verloor de akkerbouw verder terrein maar door structuurverbetering en waterbeheersing is hierin heden weer verbetering zichtbaar. Was er rond 1940 nog nauwelijks sprake van tuinbouw, thans is er wat kascultuur in de Hogenwaardse polder waar sedertdien ook een ruilverkaveling werd uitgevoerd. De bossen werden geheel gerooid in de vooroorlogse jaren, waarna de grond werd afgeticheld, geëgaliseerd en eventueel opnieuw in gebruik genomen voor agrarisch bedrijf. Na de oorlog werd een deel ook gebruikt bij de dorpsuitbreiding in de Hogenwaardse polder.

### 3.2. Niet-agrarisch grondgebruik

Als er binnen het grondgebied van de gemeente al turf gegraven werd in het verleden, dan was dit op beperkte schaal. Van veel groter belang was de winning van klei ten behoeve van de steen- en pannenbakkerij en de tegelfabricage. Dit bedrijf kan bogen op een middeleeuwse oorsprong en in het begin was Leiden de grootste afnemer: de stenen konden eenvoudig stroomafwaarts naar de stad worden gevaren. Later nam het afzetgebied toe en werd het produkt ook naar andere gewesten verscheept en behalve Koudekerk was verder de hele Rijnstreek in de 17e en 18e eeuw een centrum voor de productie van bouwmateria-

len. Langs de oever van de Rijn lagen rond 1850 in Koudekerk twee kalkovens (aanvoer van schelpkalk over water uit Katwijk), drie pannen- en tegelbakkerijen en een steenbakkerij.
Vooral in de Hogenwaardse polder en in mindere mate in de Hondsdijkse polder werden vele percelen afgeticheld waarbij tot één meter van het kleidek verloren kon gaan. Vanzelfsprekend had dit gevolgen voor de bodemkwaliteit: akkerbouwgronden degradeerden tot weiden.
In de loop van de vorige eeuw ondervond de Rijnstreek steeds meer concurrentie van steenbakkerijen in het gebied van de grote rivieren maar toch wisten enkele firma's door specialisatie of partiële verlegging van het aanbod te overleven en ook heden speelt de produktie van bouwmaterialen (betonindustrie) nog een belangrijke rol in de economie van de gemeente.
Een aantal steenfabrikanten liet in de vorige eeuw een bescheiden "buiten" bouwen in de directe nabijheid van hun bedrijven en een opmerkelijke mengeling van luxe woonhuizen en zware nijverheid langs de Rijndijk van de Hogenwaardse polder was het gevolg.

Eerder was Koudekerk in trek als vestigingsplaats van buitenplaatsen voor de Leidse elite. In de 17e en 18e eeuw werden vele buitens en tuinen gesticht langs de Oude Rijn in de Hondsdijkse polder en langs de Luttike Rijn (met name aan de noordzijde). De buitens werden gevormd door de (voormalige) kastelen, door aangepaste boerenhofsteden of door nieuwbouw (stadshuisbuitens); de meeste gingen in de loop van de late 18e, de 19e en de vroege 20e eeuw ten onder. De hofsteden werden vaak weer gedegradeerd tot boerderijen. Tussen 1850 en 1920 zag men nog namen als Rijnlust, Paanderen, In de Hoop, Vredeslust, Rijnhoeve en Rijnleven, maar thans is hiervan weinig meer terug te vinden op de kaart of in het veld.
Van de vroegere parken en tuinen is ook niet veel over. Halverwege de vorige eeuw waren er twee of drie grote bosrijke percelen in de Hogenwaardse polder en lagen er nog vele kleinere tuinen bij diverse buitenplaatsen, maar een aanzienlijk deel is rond 1920 verdwenen en thans rest hiervan nog maar heel weinig.

### 3.3. Visuele karakteristiek

Koudekerk is heden ten dage een gemeente gekenmerkt door een naoorlogse kern tussen twee samenvloeiende takken van de Oude Rijn, die elk (en ook hun gemeenschappelijk vervolg) een op de ontginningsfase van het gebied teruggaande lineaire bebouwingsstructuur bezitten. Hierbuiten is het een in gras liggend strokenverkavelingsgebied met vanouds bewoning op de kavelhoofden. Opgaand hout is tamelijk schaars waardoor de gemeente een open landschap heeft. De voornaamste uitzondering is de Lagewaard(weg), die door het "boomlint" ruimtelijk structurerend werkt.

## 4. INFRASTRUCTUUR

Koudekerk ligt aan de Oude Rijn en in feite zelfs aan twee takken daarvan. De oostgrens wordt namelijk deels bepaald door de zogenaamde Luttike (= kleine) Rijn, die zich in het oosten afscheidt om zich na een flauwe bocht zuidwestwaarts weer met de hoofdstroom te verenigen; rond dit samenvloeiingspunt ontstond het zwaartepunt van de nederzetting.
Langs de beide Rijntakken werden wegen aangelegd maar aan te nemen valt dat de verbinding langs de Luttike Rijn ouder is dan de andere omdat men bij gebruik van de Hoogewaard(weg) tweemaal het water moest kruisen. Langs de Lagewaard(weg) stonden in de 13e-15e eeuw drie versterkte huizen, zij het veilig aan de overzijde van de Luttike Rijn op de vaste grond van de Hoogewaard. De brug (het veer) bij de samenvloeiing werd beheerst door een vierde kasteel, Oud Poelgeest, dat hiermee een strategische positie bezat op het weg- en waterontmoetingspunt.
De Luttike Rijnarm werd later aan de oostkant d.m.v. de Oevelendam en aan de westzijde door de Hornsluis afgesloten en behoorde van de 16e tot de 20e eeuw niet tot Rijnlands boezem. Deze afsluitingen betekenden een opwaardering van de weg langs de Oude Rijn ten koste van die langs de Luttike Rijn.

Sedert de Middeleeuwen was de Oude Rijn één van de belangrijkste waterlopen, zowel voor het verkeer als voor de waterhuishouding. In het trekschuittijdperk van de 17e-19e eeuw was Koudekerk via de "grote" Rijntak goed ontsloten naar oost en west.
Ook het noord-zuid verkeer deed in de 17e en 18e eeuw het dorp aan: de weg Amsterdam-Rotterdam maakte tot ± 1825 gebruik van het veer naar Hazerswoude nabij de Hervormde Kerk. Pas in 1838 werd hier een brug aangelegd (vervangen in 1876); de tol werd eerst in 1927 opgeheven. Een tweede veer iets verder naar het westen (de Boerenschouw) functioneerde nog in het begin van onze eeuw, maar verdween toen de brug wederom was vernieuwd (1929). In de jaren twintig tot veertig was er een veer bij de pannenbakkerijen langs de Hoogewaard(weg) naar Alphen-De Hoorn ten behoeve van woon-werkverkeer; de beide laatste veren waren ook in de 18e eeuw reeds in bedrijf geweest.
De wegen langs de beide Rijntakken waren rond het midden van de vorige eeuw al verhard; dit gold echter niet voor het pad naar Woubrugge, de Ruige Kade en andere dijkweggetjes binnen de gemeente.
De dijken zijn waterkerend en lopen parallel met de hoofdstromen of staan daar ongeveer haaks op (oorspronkelijk zogenaamde zijdwenden) om uit te komen op een achterdijk langs een tochtsloot.

In dit patroon van wegen, wateren en dijken werden sedert ± 1850 wel (verkeers)-technische verbeteringen aangebracht, maar de structuur veranderde tot op heden weinig. Opmerkelijk is wel dat de Luttike Rijn rond 1900 werd heropend en sedertdien tot de boezemwateren behoort.
Koudekerk had geluk toen het tijdperk van de trekschuit ten einde liep. Hoewel de geplande spoorverbinding van Leiden en Woerden niet langs de noordzijde van de Oude Rijn ging lopen zoals men aanvankelijk wenste, kwam er toch een station dichtbij het dorp. In 1878 kwam de lijn - met een station nabij de Rijndijk binnen de gemeente Hazerswoude - in bedrijf en dankzij de brug (speciaal hiertoe vernieuwd?) was Koudekerk zowel voor personen- als voor goederenvervoer zelfs beter ontsloten dan Hazerswoude zelf. In 1934 echter werd het station gesloten en gesloopt als direct gevolg van autobusconcurrentie.

Aansluiting van Koudekerk aan den Rijn op de openbare nutsvoorzieningen kwam relatief vroeg tot stand: water wordt sedert 1909 betrokken uit Boskoop, gas en elektriciteit worden sinds respectievelijk 1912 en 1913 geleverd door Leiden.

# 5. NEDERZETTINGEN

## 5.1. Algemeen

De gemeente Koudekerk aan den Rijn omvat slechts de gelijknamige kern en een tamelijk uitgestrekt platteland zonder noemenswaardige bebouwingsconcentraties.
De kern is van oorsprong in hoofdzaak lineair van structuur maar door de ligging van het kasteel Groot Poelgeest aan de samenvloeiing van de twee Rijnarmen was al vroeg een aanzet tot komvorming gegeven. Hier werd de kerk gevestigd (de oudste in de 13e eeuw; huidige 15e/16e eeuw) terwijl verder het veer naar Hazerswoude in deze omgeving aanmeerde.
Het dorp behoort tot de oudere nederzettingen in het Hollands-Utrechts veengebied (voor het jaar 1000), dat immers werd ontgonnen met de rivieren als ontginningsbases.
Rond 1630 zou Koudekerk zo'n 580 inwoners hebben gehad en tegen 1800 ongeveer 840.
De verdere getalsmatige gang van de bevolking was als volgt:

| jaartal | aantal inwoners |
|---|---|
| 1830 | 1.255 |
| 1845 | 1.327 |
| 1850 | 1.250 |
| 1880 | 1.340 |
| 1905 | 1.520 |
| 1934 | 1.834 |

| jaartal | aantal inwoners |
|---|---|
| 1938 | 1.735 |
| 1940 | 1.800 |
| 1952 | 1.976 |
| 1960 | 2.069 |
| 1970 | 3.482 |
| 1977 | 4.194 |

Opvallend is de daling in het midden van de vorige eeuw die kan samenhangen met afnemende werkgelegenheid in het agrarisch bedrijf en met slechte ontwikkelingen in de steen- en pannenindustrie. Ook rond de eeuwwisseling werd er een vertrek- overschot geconstateerd; dit werd echter gecompenseerd door natuurlijke aanwas.

## 5.2. Het dorp Koudekerk aan den Rijn

Continue en sedentaire bewoning binnen het huidige Koudekerk zal een aanvang hebben genomen rond het jaar 1000, mogelijk nog wat eerder. De ontginners startten hun eeuwenlange bedrijf langs de oevers van de rivier en drongen van daaruit steeds dieper de "wildernis" binnen. Koudekerk was een "moedernederzetting" uit de tijd dat een sterk centraal gezag ontbrak en hier en daar herkent men nog ongereglementeerde ontginningen in de huidige Hogenwaardse polder. Toch impliceert dit niet automatisch dat zich hier de oudste bewoning heeft voorgedaan: de Hogenwaard werd tot rond die tijd nog regelmatig overstroomd door de vlechtende rivier.

Met de verbetering van de afstroming van het water en afnemende invloed van de zee in het Rijnestuarium kon de Hogenwaard in cultuur genomen worden en begon het gebied aantrekkingskracht uit te oefenen. Op het meest strategische punt stichtte men zoals gezegd een mottekasteel (Groot Poelgeest): het beheerste volledig het punt waar Luttike Rijn en Oude Rijn samenkwamen. Langs de zuidoever van de Luttike Rijn, op de oeverwal, werden nog drie andere sterkten gevestigd: Foreest, Huis Den Toll en Klein Poelgeest.

Intussen woonde en werkte de boerenbevolking langs de beide Rijnoevers en gingen de ontginningen zich, gereglementeerd en dus tamelijk regelmatig, steeds dieper in het klei- en veenland uitstrekken. De boerderijen langs de ontginningsbasis vormden dunne bebouwingslinten;in de loop der jaren nam het belang van de akkerbouw voor de boeren af ten gunste van veeteelt, als gevolg van bodemklink. De boerenbedrijven daalden mee en liggen nu relatief laag.

In de 17e en 18e eeuw liet een toenemend aantal stedelijke patriciërs, regenten en zakenlui het oog vallen op de Rijnstreek voor de vestiging van een buiten. Ook in Koudekerk vond een instroom van "seizoenbewoners" plaats die bezit namen van boerenhofsteden en kastelen maar ook nieuwbouw pleegden en hiermee veranderde het aanzien van de plaats in belangrijke mate. Langs de Oude en vooral de Luttike Rijn en dus langs de Lage Rijndijk, die de slagaders van het verkeer tussen Leiden en het achterland vormden, verscheen een reeks van buitenplaatsen met tuinen en parken. De oorspronkelijke bevolking lijkt zich in kleinere huisjes langs de Hoogewaard(weg) en nabij de kerk geconcentreerd te hebben en van daaruit zorg te hebben gedragen voor de voortgaande verzorging en beweiding van het vee in de verschillende polders, terwijl ongetwijfeld ook diensten werden verleend aan de bewoners van de buitens.
De steenindustrie bereikte inmiddels een hoogtepunt en ook hier moet in het seizoen ruime werkgelegenheid zijn geweest. De aanvoer van turf en de afvoer van de gebakken stenen, pannen en tegels leidden tot een verruiming van de transportfunctie van de Oude Rijn,die verder voor het reizigersverkeer per trekschuit van belang was.

De achteruitgang van Hollands welvaart bracht mee, dat menige buitenplaats vanaf het eind van de 18e eeuw werd verwaarloosd en/of verkocht. Groot Poelgeest was al in 1705 ingestort; er bleef niet veel meer van over dan een rond eilandje en één van de poorttorentjes uit 1606. Klein Poelgeest werd in 1832 gesloopt en de grond van Huis Den Toll (afgebroken in 1781) werd in 1807 bebouwd met een herenhuis dat eerst tot herenboerderij devalueerde maar thans weer een woning op stand is.(De vloer en de kelders van het huis zijn nog 16e-eeuws; de bestemmingswijziging van herenhuis tot boerderij vond plaats rond 1870). Ook een aantal van de hofstedebuitens werd weer in gebruik genomen als boerenbedrijf, terwijl verder andere bestemmingen voor een aantal huizen werden gevonden: Bijdorp bijvoorbeeld werd gemeentehuis.
Inmiddels hadden enige steenfabrikanten woningen (van het herenhuistype) laten bouwen in de nabijheid van hun bedrijven aan de Hoogewaard(weg), de dijk langs de Oude Rijn. De structuur van het dorp werd door dit alles niet of nauwelijks aangetast: nog steeds was er vrijwel uitsluitend sprake van lineaire bebouwing langs de drie weg- en dijklichamen en ook was de kom nog steeds gelegen nabij Groot Poelgeest, de kerk en het overzetveer. Toen in 1838 een brug werd geconstrueerd, was dit eigenlijk te laat om het noord-zuidverkeer door het dorp vast te houden: in 1817 was de verbetering van de verbinding Alphen aan den Rijn-Amsterdam begonnen (langs het Aarkanaal) waardoor de postroute over Gouda ging lopen; verdere komverdichting was voorlopig van de baan.

Koudekerk had in die tijd al enige beroependifferentiatie doorgemaakt: zo zag men er de nijverheid rond de klei- en schelpverwerkende industrie, de azijnmakerij en de leerlooierij, maar ook moeten vermeld worden: de scheepstimmerwerf, de wagenmakerij, de kleermakerij, de schoenmakerij, de smeden en de timmerlieden. Voor een dorp van deze omvang een opmerkelijke diversiteit, die zeker deels is terug te voeren op de gunstige ligging. In de

jaren tachtig van de 19e eeuw werd ook een carrosseriebedrijf binnen de gemeente gevestigd, dat nog heden bestaat; de scheepstimmerwerf was in het begin van onze eeuw al ten onder gegaan.

Met de aanleg van de spoorverbinding Leiden-Woerden in 1878 en het station nabij de overliggende Rijnoever nam de bereikbaarheid van het dorp weer toe en - hoewel met vertraging - groeide er een functie als forensengemeente. Enerzijds betekende dit dat de westzijde van de kern aantrekkelijker werd voor "buiten wonen" en de toename van grote huizen langs de Rijn in de Hondsdijkse polder rond 1900 en de instelling van een extra veer zullen hier wel op zijn terug te voeren. Aan de andere kant leidde het spoor uiteindelijk ook tot opneming van de bevolking van Koudekerk in de arbeidsmarkt van de grote steden en er ontstond een belangrijk woon-werkverkeer dat er uiteindelijk zelfs toe leidde dat het dorp leegstroomde: de bevolking van de kern nam tot 1945 af. De eigen nijverheid moest werkkrachten gaan aantrekken van elders en zocht aansluiting bij Alphen aan den Rijn: de industrie verplaatste zich meer en meer naar het zuidoosten van de Hogenwaardse polder.

Merkwaardig is het dat de sluiting van het station in 1934 vrijwel het beginpunt is van een stormachtige ruimtelijke ontwikkeling van Koudekerk. Als direct gevolg van het Duits bombardement van 14 mei 1940, waarbij 14 doden vielen, werd in 1941 een bestemmingsplan gepresenteerd, waarin natuurlijk ook de bestaande toestand werd vastgelegd: de belangrijkste bevolkingsconcentraties bevonden zich toen nog langs de eerder genoemde dijkwegen en hadden hun zwaartepunt nabij de kerk: hier was de weg aan beide zijden bebouwd. De industrieën waren gevestigd in het zuiden en zuidoosten van de Hogenwaardse polder; de buitenplaatsen met tuinen voornamelijk aan de rand van de Hondsdijkse polder. Het plan voorzag in verdere scheiding van woon- en werkfuncties door uitbreiding van de industrieterreinen in de polder en vooral door de vestiging van een nieuwe woonwijk in het westelijk deel van de Hogenwaardse polder met een aantal blokken rijenhuizen in ruime opzet (totaal 115 stuks).
Verder wilde men een stel woningen aan de noordzijde van de polder bouwen ter verdichting van de bebouwing aan de Luttike Rijn/Lagewaard(weg) en ten slotte vervanging van de huizen nabij het industriegebied (totaal 110 stuks).

Na de oorlog startte een intensief uitbreidingsprogramma dat al snel leidde tot aanleg van het zogenaamde Dorp-Oost I (1945-1950) en II (1962-1963). In de jaren zeventig en tachtig volgden nog Dorp-Oost III en IV en inmiddels is het cultureel en economisch zwaartepunt van Koudekerk verplaatst van de oude dorpskom nabij de kerk naar de nieuwe in het westelijk deel van de Hogenwaardse polder. Hier liggen thans de voornaamste winkels, instellingen en voorzieningen, terwijl kerken en gemeentehuis zich nog in de oude kom bevinden.
Een deel van de eertijds afgetichelde gronden kreeg op deze wijze een nieuwe bestemming: de westzijde van de polder werd ingericht als woonkern, de zuidoostzijde als industrieterrein; in het midden bleef een bufferzone bestaande als agrarisch gebied met veeteelt, landbouw en wat tuinbouw (in kassen).

## 5.3. Verspreide bebouwing

Van de oorspronkelijk aanwezige kasteelbuitens is geen enkel tot op heden blijven staan. Alleen van de ridderhofstad Den Toll zijn onder het maaiveld nog resten aanwezig, maar het gaat hier feitelijk om resten van een herbouw uit het begin van de vorige eeuw.
De belangrijkste bos- en tuincomplexen grenzend aan Den Toll en Klein Poelgeest en de bospartij rond het voormalige Foreest gingen ten onder in de eerste decennia na de eeuwwisseling: ze komen nog voor op een kaart van 1906; de eerste echter niet meer op de opneming van 1923, de tweede niet meer op die van 1941.

De enige molen van Koudekerk aan den Rijn dateert van 1693 en valt daarmee buiten het bestek van deze beschrijving.

## GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Algemeen/provinciaal:


- Aa, A.J. van der (1839-1851)
  Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, 13 delen + suppl. Gorinchem.

- Atlas van historische vestingwerken in Nederland (1970)
  Deel IV, de provincieën Zuidholland en Zeeland. Eerste aflevering: Zuidholland. Z.p..

- Beekman, A.A. (1948)
  De wateren van Nederland. Aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven. 's-Gravenhage.

- Een beeld van het zuid-hollandse landschap (1981-1988)
  Een landschapsonderzoek in opdracht van de provincie Zuid-Holland. 6 delen. Z.p..

- Beschrijving van de provincie Zuid-Holland behorende bij de waterstaatskaart (1967). 's-Gravenhage.

- Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari .... C.B.S.. 's-Gravenhage, 1950-heden.

- De bodem van Nederland (1965)
  Toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Samengesteld door de Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.

- Buisman, J. (red.) (1978)
  Zuid-Holland vanuit de lucht. Baarn.

- Craandijk, J. (1888)
  Wandelingen door Nederland. Met platen naar de lithografiën van P.A. Schipperus en wandelkaartjes. Haarlem.

- Dijksterhuis, R. (1984)
  Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland; Historische analyse van een wisselwerking. De eerste eeuw: 1840-1940. Proefschrift, TH Delft.

- Don, P. (red.) (1985)
  Kunstreisboek Zuid-Holland. 8e dr., Weesp.

- Drinkwatervoorziening in Nederland 1913-1938 (1938)
  Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Centrale Commissie voor Drinkwatervoorziening en van het rijksbureau voor Drinkwatervoorziening. Den Haag.

- Fruin, R. (red.) (1866)
  Informatie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaan in den jaere MDXIV. Leiden.

- Fruin, R. (red.) (1976)
  Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaan in den jaere MCCCCXCIIII. Leiden.

- Gedenkboek Twee eeuwen Waterstaatswerken (z.j.). Z.p..

- Honderd jaar Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland (1976)
  Enige opstellen over de geschiedenis. 's-Gravenhage.

- Kley, J. van der (red.) (1967)
  Vaarwegen in Nederland. Een beschrijving van de Nederlandse binnenvaartwegen. Assen/Amsterdam/Rotterdam/Brussel.

- Kroon, A.W. (1862)
  Tegenwoordige staat van Zuid-Holland. Beschrijving en afbeelding der steden, dorpen, heerlijkheden en verdere wetenswaardige plaatsen in die provincie. Amsterdam.

- Lijst van Nederlandse gemeenten sinds 1830, waarvan de grens is gewijzigd, waarvan de naam is veranderd, die zijn opgeheven, nieuw gevormd of ingepolderd (1968). Z.p..

- De molens van Zuid-Holland (1980). Den Haag.

- Mulder, G.J.A. (red.) (1949-1959)
  Handboek der geografie van Nederland. 6 delen. Zwolle.

- De ontwikkeling onzer electriciteitsvoorziening 1880-1938 (1948).
  Uitgegeven naar aanleiding van het 25-jarig bestaan der Vereeniging van directeuren van electriciteitsbedrijven in Nederland. 2 delen. Arnhem.

- Postma, C. (red.) (1963)
  Holland in vroeger tijd; 18e-eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland. 5 delen. 's-Gravenhage.

- Register van beschermde monumenten (1989). Zeist.

- Statistisch overzicht der Waterleidingen in Nederland over de jaren 1946 en 1947 (1950). Leeuwarden.

- Steegh, A. (1985)
  Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in Kaart. 2e dr., Zutphen.

- Teixeira de Mattos, L.F. (1906-1961)
  De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. 16 delen. 's-Gravenhage.

- Tuinbouwatlas van Nederland [± 1941].
  Samengesteld door den Tuinbouw-voorlichtingsdienst van het Departement van Landbouw en Visscherij.

- Vermooten, M. en Smit, T. (1989)
  Spoortocht langs oude en nieuwe N.S.-stations: Noord- en Zuid-Holland en Flevoland. Hapert.

- Vervloet, J.A.J. en Steegh, A.W.A.Th. (1989)
  Bibliografie van de historische geografie. Wageningen.

- Verzameling van gegevens betreffende de electriciteitsvoorziening in de provincie Zuid-Holland (1915). 's-Gravenhage.

- Wallenburg, C. van (1966)
  De bodem van Zuid-Holland. Toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Wageningen.

- Witkamp, P.H. (1877)
  Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Tiel.

- Witkamp, P.H. en Sipman, M.A. (1895)
  Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Nieuwe uitgaaf. Arnhem/Nijmegen.

Regionaal/lokaal:

- Beschrijving behorend bij het uitbreidingsplan van 1941.

- Kort, H.J. de (1969)
  Oude prentkaarten vertellen over Koudekerk aan den Rijn en Hazerswoude. Repro-Holland. Alphen aan den Rijn.

- Kroon, C. (1969)
  Bibliografie van de werken over de adellijke huizen te Koudekerk aan den Rijn, Leiden (gestencild).

- Kroon, C. (1975)
  Bibliografie van de werken over Koudekerk. Leiden.

- Peters, L. (1984)
  Hoge heren bijten elkaar niet!! Een sociaal-economische studie van de gemeente Koudekerk aan den Rijn, rond de eeuwwisseling. Koudekerk aan den Rijn.

- Swaan, J. (1978)
  Koudekerk aan den Rijn; Een studie van het artefactiële milieu. Kandidaatsscriptie, V.U. Amsterdam.

## VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

- Topografische en Militaire Kaart; 1:50.000; 1854.
- Schetsteekening van den Hooge Waardschen Polder, 1857.
- Schetsteekening van den Honsdijkschen Polder, 1857.
- Kuyper, J.
  Gemeente-atlas van de provincie Zuid-Holland 1869.
- Chromotopografische kaart; 1:25.000; no. 422 en 433; 1876, 1916/21, 1923.
- Floris Balthazar, Kaart van Rijnland 1610-1615 (heruitgegeven 1929).
- Koudekerk aan den Rijn (uitbreidingsplan); 1:2.500; 1941.
- Topografische kaart; 1:50.000; 1941/42 (Truppenkarte).
- Topografische kaart; 1:25.000; no. 30 F en H, 31 A en C; 1950/69.
- Topografische kaart; 1:50.000; no. 30 Oost en 31 West; 1981.

Figuur 1.

**Gemeentegrenzen en regio-indeling M.I.P. Zuid-Holland**

Schaal 1 : 400.000

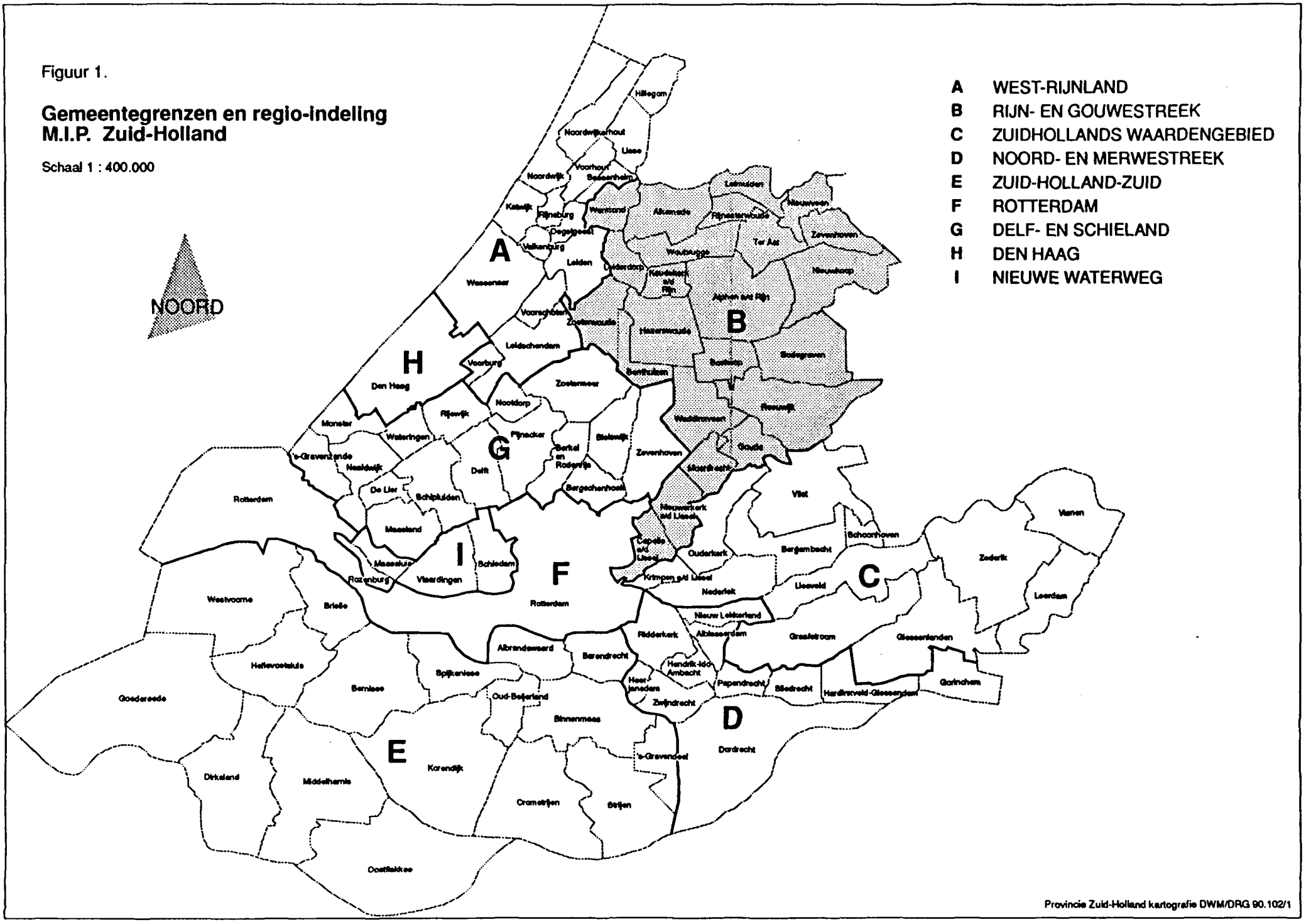


A WEST-RIJNLAND
B RIJN- EN GOUWESTREEK
C ZUIDHOLLANDS WAARDENGEBIED
D NOORD- EN MERWESTREEK
E ZUID-HOLLAND-ZUID
F ROTTERDAM
G DELF- EN SCHIELAND
H DEN HAAG
I NIEUWE WATERWEG

Provincie Zuid-Holland kartografie DWM/DRG 90.102/1

Figuur 1a.

## Gemeente Koudekerk a/d Rijn

Schaal 1 : 300.000

Provincie Zuid-Holland kartografie DWM/DRG 90.102/6a

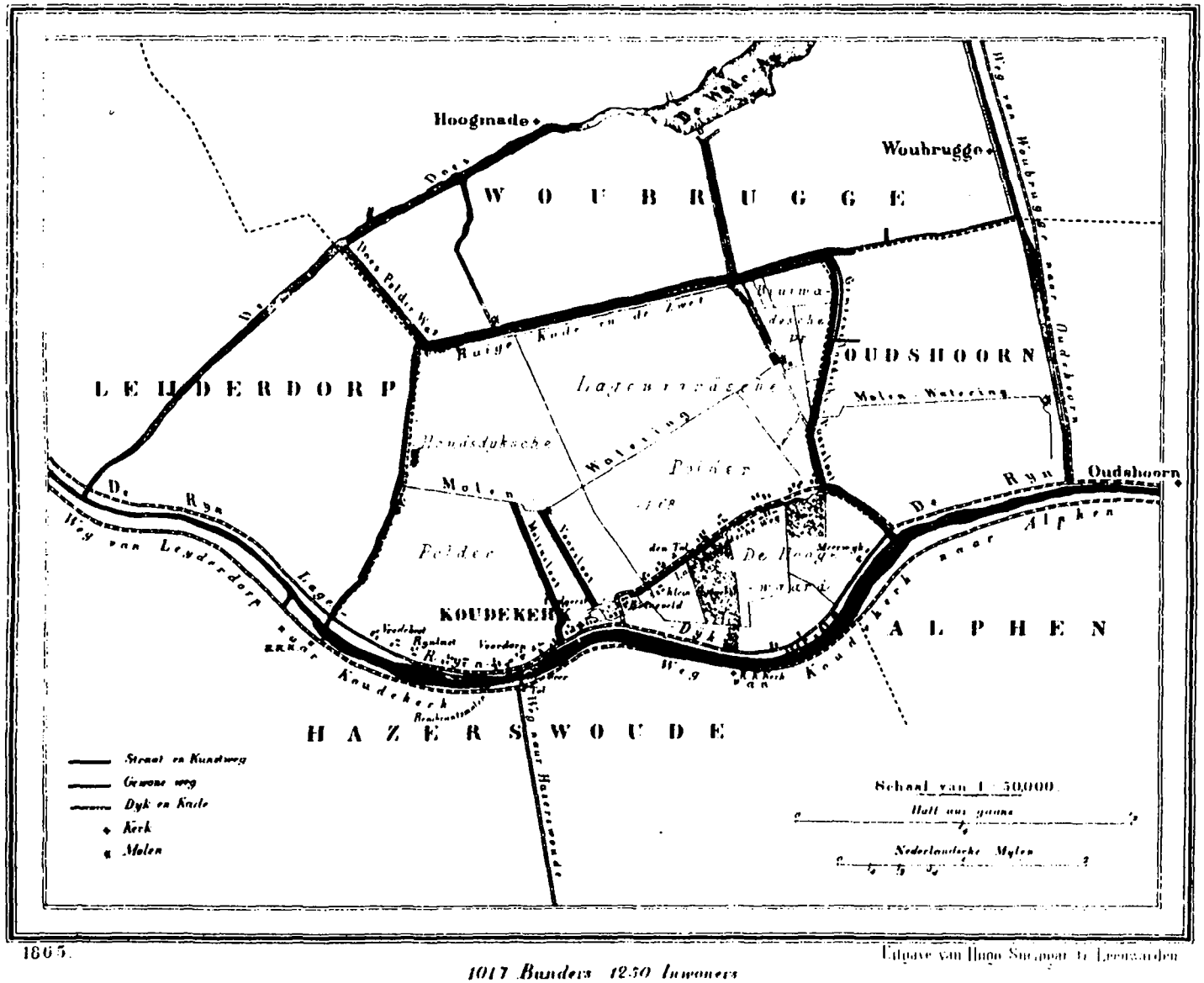


**Figuur 2.**
J. Kuyper, Gemeente-atlas van de Provincie Zuid-Holland 1869.

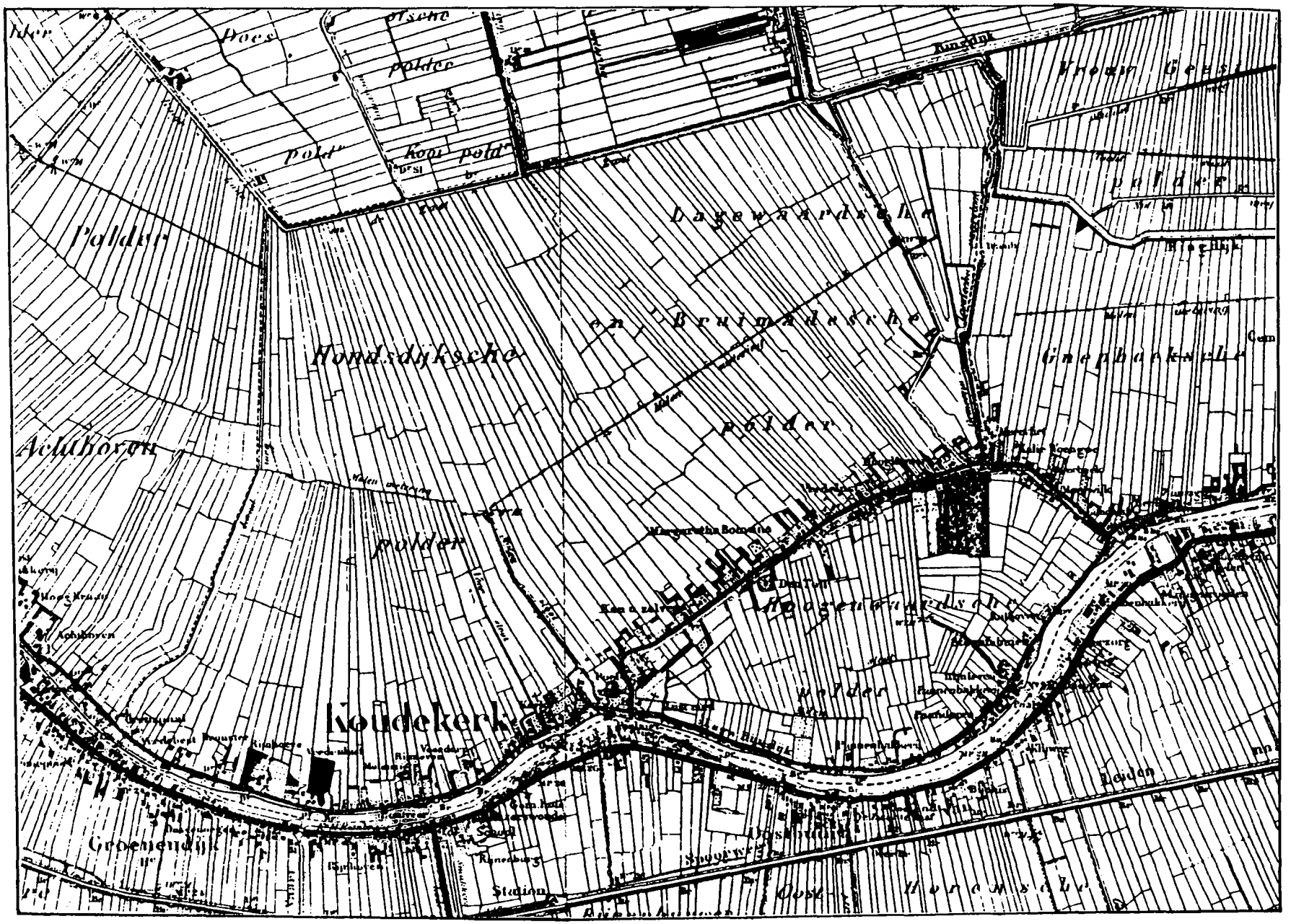


**Figuur 3.**
Chromotopografische kaart; 1:25.000; no. 422 en 433; 1916/21/23.

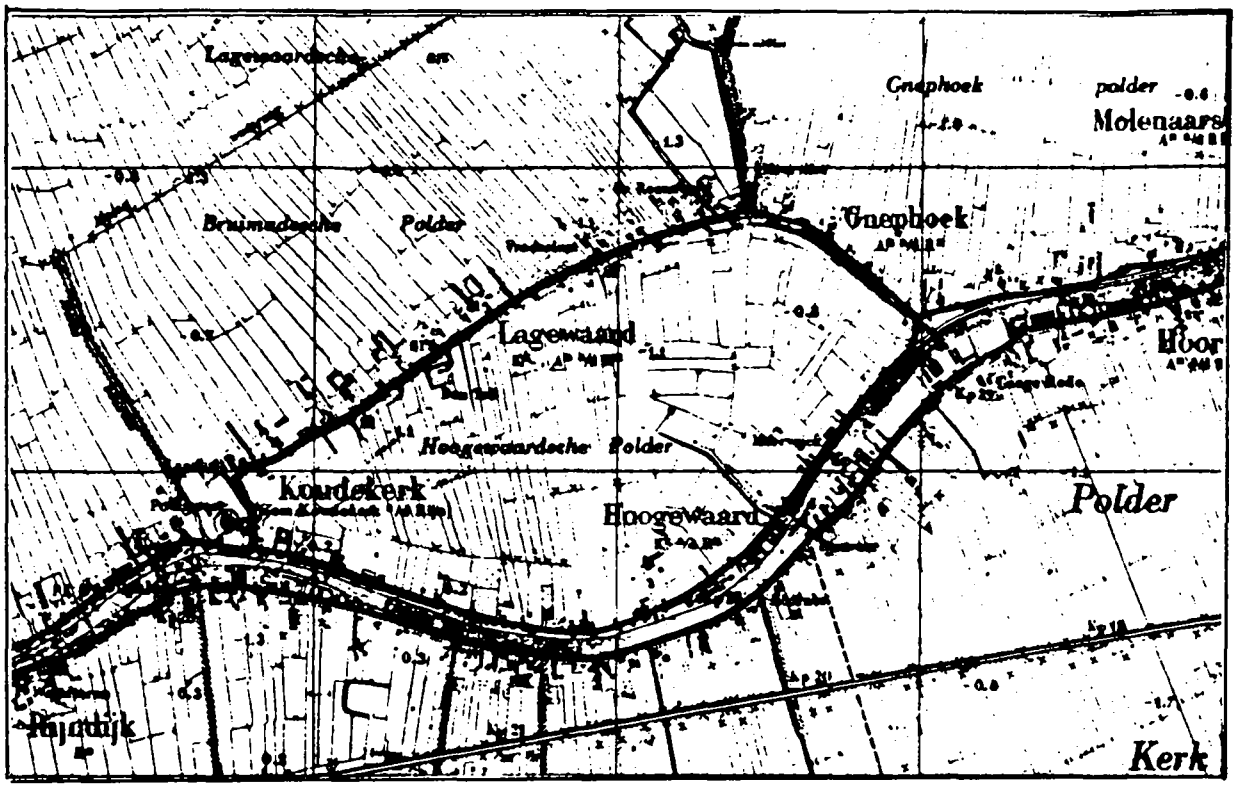


**Figuur 4.**
Topografische kaart; 1:25.000; no. 31 C; 1950.

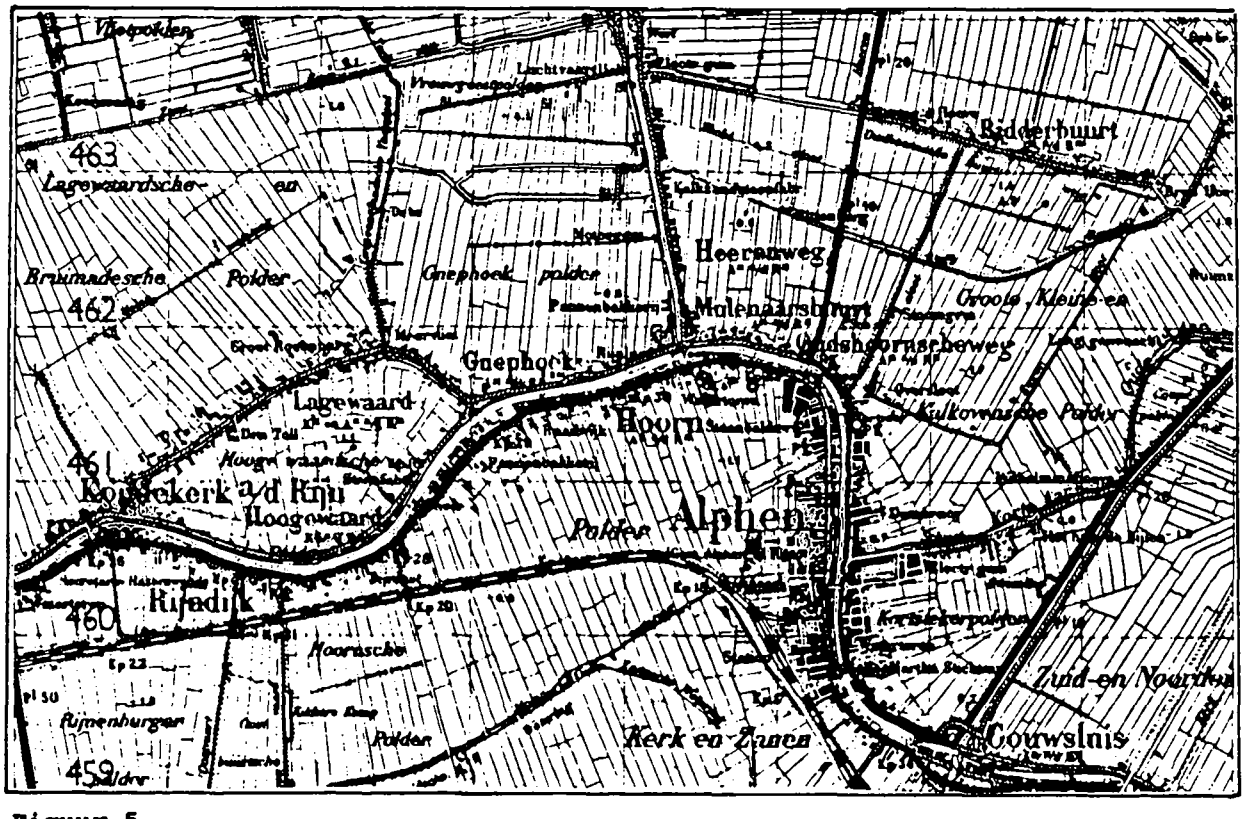


**Figuur 5.**
Topografische kaart; 1:50.000; no. 31 West; 1941/42 (Truppenkarte).

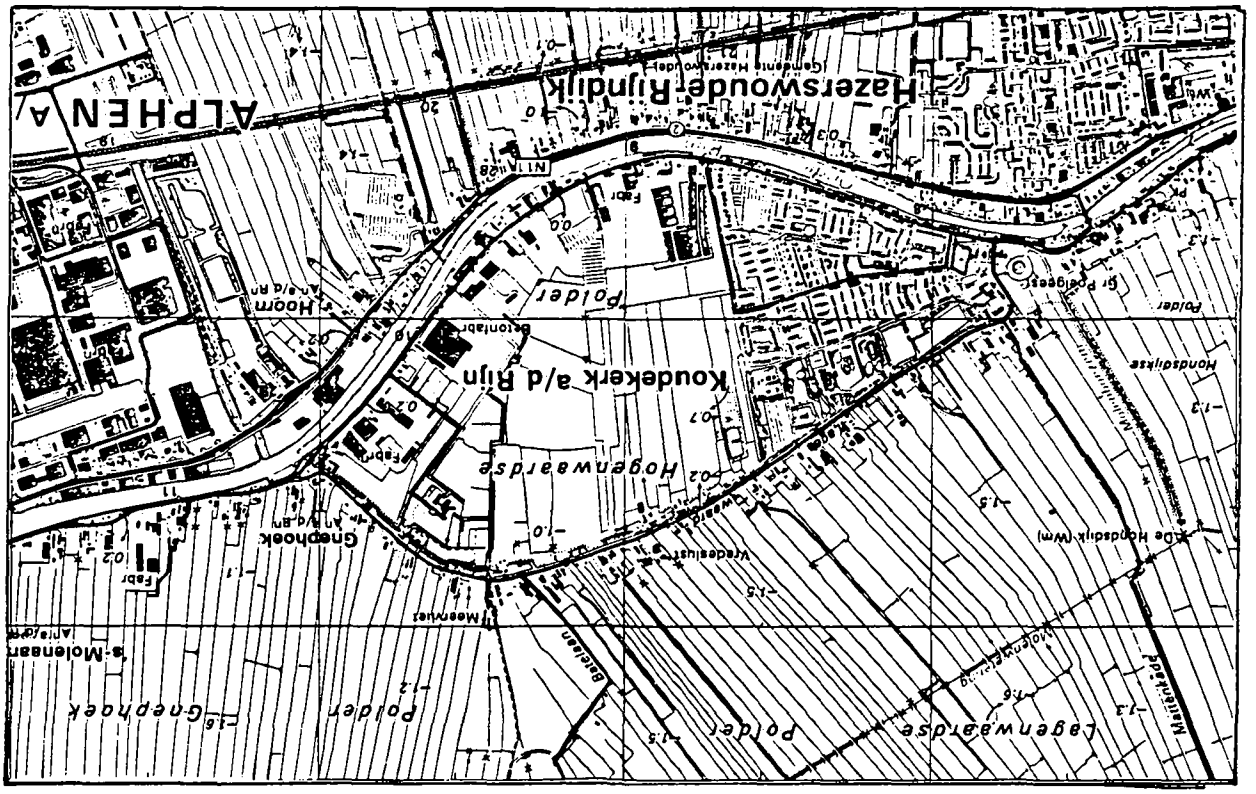


**Figuur 6.**
Topografische kaart; 1:50.000; no. 31 W; 1981.

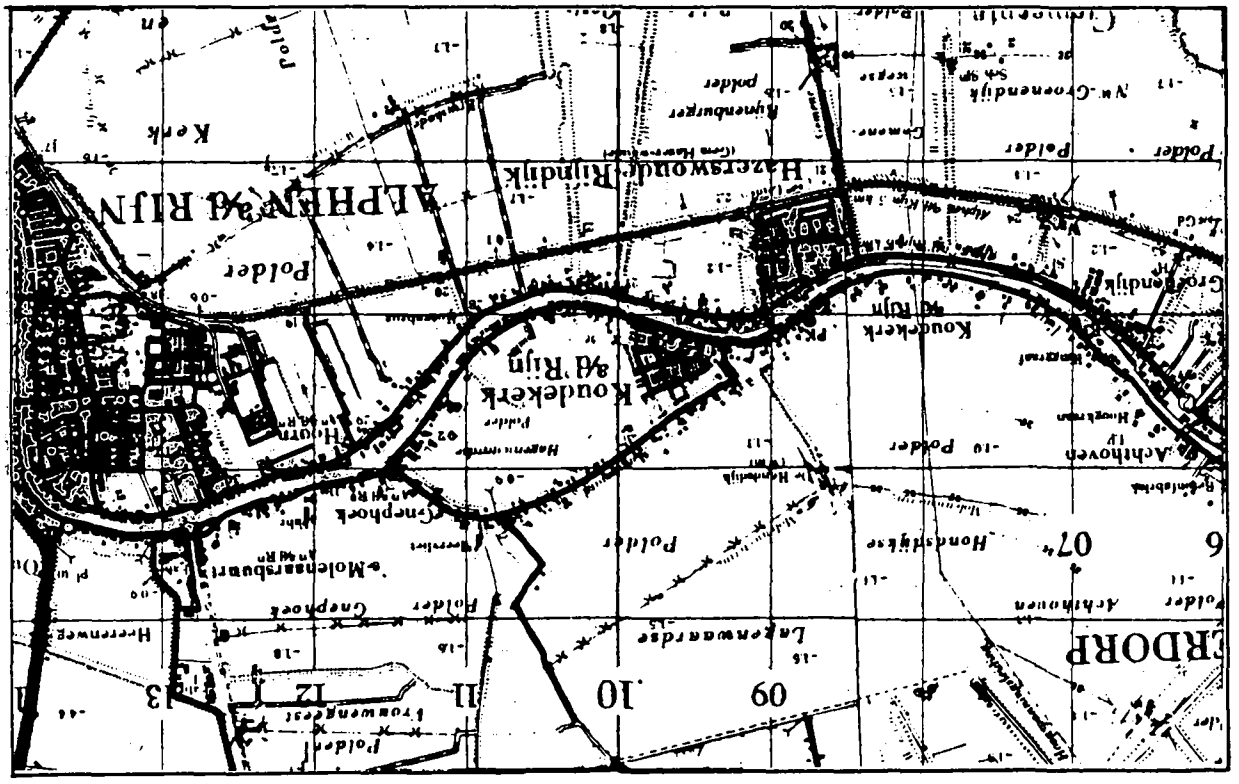
Polder
Hazerswoude-Rijndijk
ALPHEN A/d RIJN
Polder
Koudekerk a/d Rijn
Polder
Polder
Polder

LEGENDA BIJ DE KAART VAN DE FUNCTIONEEL-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING IN HOOFDLIJNEN

Bestaande kern ± 1850

Omvang kern ± 1945

Terrein gedomineerd door Nijverheid, Handel en Industrie: ±1850 ±1945

Richting van Algemeen-ruimtelijke ontwikkeling

Lineaire ontwikkeling

1900 Weg, eventueel met jaar van opening

1900-1930 Spoorweg met openings- en sluitingsjaar

1900-1930 Lokaalspoorweg of tramweg met openings- en sluitingsjaar

S Spoor-/tramwegstation

Spoor-/tramwegstation opgeheven

1900 Waterloop, eventueel met jaar van opening

Provincie Zuid-Holland kartografie DWM/DRG 90.102/14

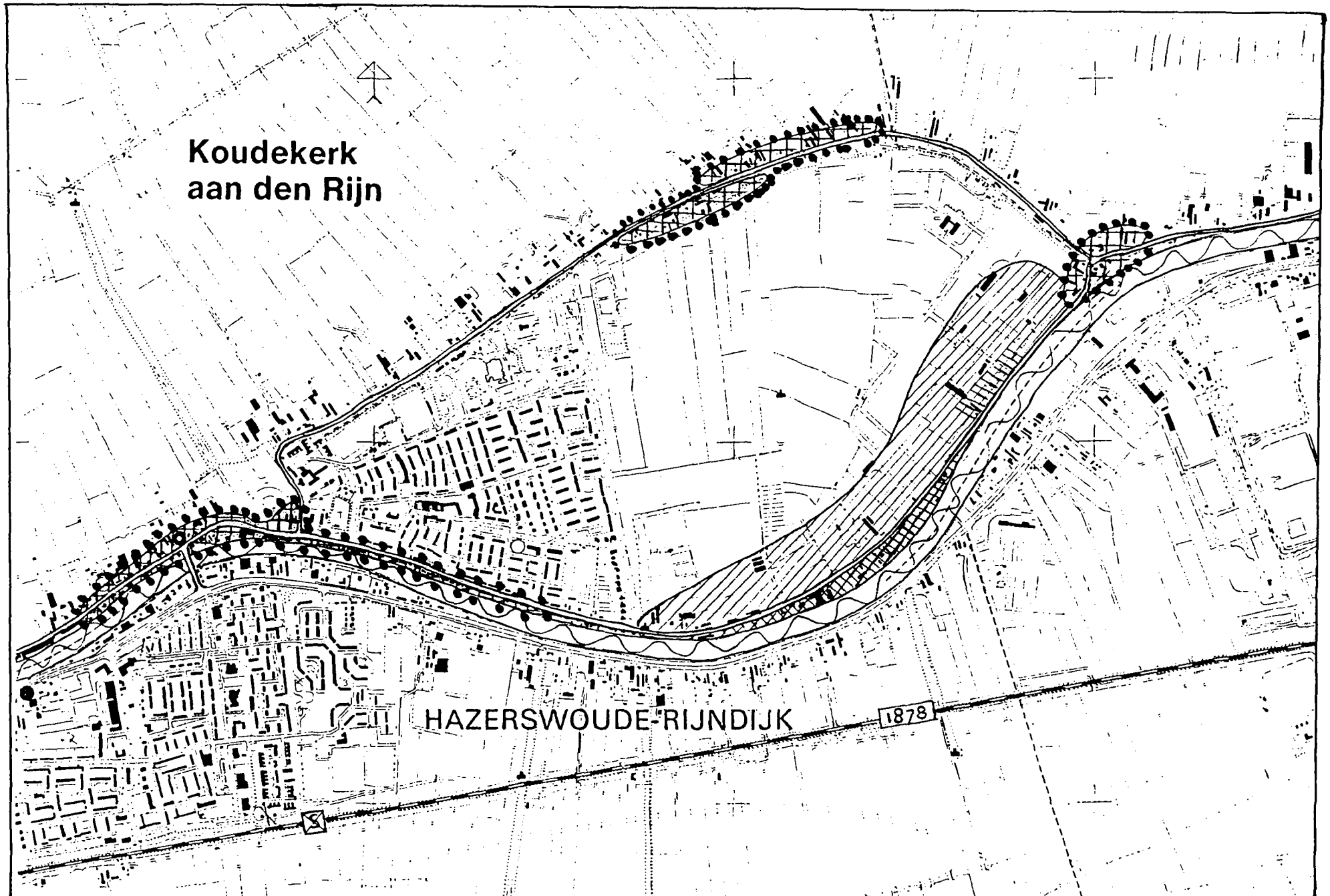


**Figuur 8.**
Functioneel-ruimtelijke ontwikkeling van Koudekerk a/d Rijn
in hoofdlijnen, periode 1850-1945 (voor verklaring zie legenda).

# BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK EN STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

november 1989

E.B. de Snoo - van de Garde
L.A. Nizet

## BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK

### Inleiding

Koudekerk aan den Rijn is een langgerekte gemeente die bestaat uit twee bebouwingslinten. Eén langs de Rijn - Hondsdijk, Dorpsstraat, Hogewaard en één langs de oude tak van de Rijn - Lagewaard. Tussen deze beide linten heeft na de Tweede Wereldoorlog de uitbreiding van het dorp plaatsgevonden.
Over de Oude Rijn ligt een ophaalbrug uit 1929, die de verbinding vormt tussen Koudekerk en Hazerswoude.

### Dorpsbebouwing

De Dorpsstraat is aan beide zijden bebouwd, voornamelijk met eenvoudige dorpswoningen. Bovendien bevinden zich hier de Gereformeerde Kerk, de Nederlands Hervormde Kerk, de pastorie van de Nederlands Hervormde Kerk, een 19e eeuws carrosseriebedrijf, een café (circa 1800) en een 17e eeuwse smederij.

Langs de Hogewaard zijn ter hoogte van de naoorlogse uitbreidingen verschillende eind 19e begin 20e eeuwse dorpswoningen te vinden. Ook het voormalige Hulp Post- en Telegraafkantoor (nr. 6) dateert uit deze periode. Meer in de richting van Alphen aan den Rijn bevindt zich hier met name meest naoorlogse bedrijvigheid (betonfabrieken).

### Bijzondere bebouwing

Op de hoek van het Hofstedelaantje en Lagewaard staat de voormalige Ridderhofstad Den Toll. De kelders van het pand dateren waarschijnlijk uit de 16e eeuw; het pand zelf is gebouwd na 1807, maar het exterieur dateert van de tweede helft 19e eeuw. Aan de noordzijde van de Dorpsstraat staat - op een eilandje - nog een toren van het kasteel Groot Poelgeest. Ertegenover staat het buiten Bijdorp - nu gemeentehuis.

### Boerderijen

De bebouwing langs de Hondsdijk bestaat uit boerderijen die in de polder gelegen zijn, achter een sloot die parallel loopt met de straat. Aan de zijde van de Rijn bevindt zich geen noemenswaardige bebouwing.
De boerderijen zijn van het zogenaamde langhuistype; boerderijen op rechthoekige plattegrond, met de kopgevel gericht naar de straat. Voorin bevindt zich het - onderkelderd - woonhuis, erachter de stal, die vaak lager is. Op het terrein staan een schuur, een hooiberg (achter de stal) en naast de boerderij vaak een zomerhuis.
Enkele boerderijen langs de Hondsdijk hebben een voorhuis onder schilddak, met een lijstgevel, soms met pilasters, aan de voorzijde en een houten omlijsting rond de deur die zich in het midden van de gevel bevindt.
In twee gevallen staat links naast het hoofdvolume een kleiner veelhoekig bouwvolume (nrs. 39 en 59). Bij alle boerderijen bevindt zich een fruitboomgaard.

Aan de Lagewaard staan, aan de noordzijde, 18e en 19e eeuwse boerderijen met daartussen enkele arbeiderswoningen. De boerderijen zijn voor een deel rijksmonument. Ze zijn van hetzelfde type als beschreven bij de Hondsdijk; de stedelijke versieringen ontbreken hier echter. Bij de boerderijen liggen fruitboomgaarden.

## STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

Van de gemeente Koudekerk aan den Rijn is geen stedebouwkundige typologie gemaakt, omdat er in de periode 1800-1945 alleen verdichting en uitbreiding van de kernen langs de reeds aanwezige structuur heeft plaatsgevonden.